

الزام‌سنجی تربیتی والدین در قبال فرزندان از منظر قرآن کریم

محمد رازقی*

تاریخ دریافت: ۹۸/۲/۳۰

احمدعلی فروغی ابری**

تاریخ پذیرش: ۹۸/۶/۱

جهانبخش رحمانی***

ولی الله ملکوتی فر****

چکیده

این پژوهش بر آن است تا دریابد از منظر قرآن کریم والدین چه الزامات تربیتی نسبت به فرزندان خود دارند تا بتوانند فرزندان‌شان را در راه رسیدن به کمال بشری هدایت نمایند که با مراجعه به مبانی قرآنی بر استخراج و تبیین علمی مفاهیم مهم مربوط به موضوع تمرکز شد. روش تحقیق در این پژوهش کیفی با رویکرد تحلیل محتوا یا «روش تحلیل منطقی فرارونده» می‌باشد. تحلیل محتوا از نظام مقوله‌ای قیاسی با استفاده از اسناد و مدارک و اطلاعات مورد نیاز منابع مکتوب و دیدگاه‌ها و نظریات علماء و اندیشمندان، بالأخص مباحث تربیتی و اخلاقی اسلامی، با ابزار کتابخانه‌ای از طریق فیش برداری می‌باشد. بر اساس یافته‌ها می‌توان گفت که از منظر قرآن کریم، ضروری‌ترین مؤلفه تربیتی، مسئولیت‌پذیری تربیتی والدین در مقابل فرزندان با شناخت مصداق‌های معین قرآنی، شیوه‌ها و اهداف تربیتی معروف و عمل به آن است که خانواده‌ها و جامعه به آرامش و نیز به مقصد می‌رسند.

کلیدواژگان: مسئولیت، والدین، فرزندان، تربیت، اندیشه اسلامی.

* دانشجوی دکتری، فلسفه تعلیم و تربیت، دانشگاه آزاد اسلامی، واحد اصفهان (خوراسگان)، اصفهان، ایران.

** استادتمام، گروه علوم تربیتی دانشگاه آزاد اسلامی، واحد اصفهان (خوراسگان)، اصفهان، ایران.

aforoughi@khuisf.ac.ir

*** استادیار گروه علوم تربیتی، دانشگاه آزاد اسلامی، واحد اصفهان (خوراسگان)، اصفهان، ایران.

**** استادیار گروه الهیات، دانشگاه آزاد اسلامی واحد سبزوار.

نویسنده مسئول: احمدعلی فروغی ابری

مقدمه

خداوند برای انسان، کمال قرب و منزلت را قائل شده؛ زیرا از او خواسته مانند موجودی رها و بی تکلیف، در پی کارهای بیهوده نباشد. با تأمل در متون معتبر فقهی متوجه می شویم که نظام حقوقی اسلام نظامی تکلیف گراست؛ به عنوان مثال در متون دینی وقتی صحبت از حق انسان‌ها می شود بحث از حقوقی است که انسان‌های دیگر بر ما دارند و به عبارت دیگر مسئولیتی که ما در قبال دیگران داریم. دو مفهوم «الزامات تربیتی» و «مسئولیت پذیری والدین» از مفاهیم بنیادین و پر دامنه در متون اسلامی، به شمار می آیند، کما اینکه بیش از همه در گستره اخلاق به کار رفته اند، اما قلمرو معنایی اسلامی آن، افزون بر چارچوب کلی اعتقادی، با ترسیم نظامی از ارزش‌های اساسی اسلامی که درهم تنیده و تفکیک ناپذیرند، شاکله عاطفی، رفتاری و گفتاری انسان‌ها در حوزه‌های گوناگون تربیتی و... را در بر می گیرد.

فرزندان امروز، جامعه گردان فردا هستند و این مهم بر خانواده‌ها است، که بعد از تولد فرزند، آداب تربیت صحیح را به کار گرفته و از نهالی لرزان، درختی تنومند که ریشه در صحت و سلامت دارد، پرورانده و تحویل جامعه دهند. این موضوع زمانی محقق می شود که والدین مسئولیت‌های از پیش تعریف شده در حوزه تربیت داشته و بدانند که در حقیقت در قبال فرزندانشان چه باید بکنند. واقعیت قصه این است که در حوزه الزامات تربیتی، نظرات متفاوتی ایراد شده است. فی المثل؛ بسیاری از مربیان تربیتی اساساً تعلیم و تربیت اخلاقی و ارزشی را متضمن نوعی رفتار ریاکارانه، مصنوعی و غیر طبیعی می دانند. عده‌ای نیز تربیت اخلاقی را نوعی فقدان آزادی فردی (Snook, 1972: 18) و مانعی بر سر راه ایجاد یک جامعه دمکراتیک (ewey, 1916: 640) قلمداد می کنند. به عبارت دیگر، ایجاد جامعه مدنی و دمکراتیک را با تحقق ارزش‌ها و تربیت اخلاقی - به خصوص تربیت اخلاقی و ارزشی دینی - در تضاد می بینند (Attfield, 1978: 65).

در مبانی فقه اسلامی جهات مسئولیت به ظرافت تبیین و تشریح شده و والدین با بهره جویی از این مبانی می توانند وظایف خود را شناخته و به آن عمل کنند. نگارندگان مقاله حاضر؛ سعی بر این دارند تا با بررسی منابع قرآنی، مبانی تعلیم و تربیت را استخراج و برای آنان کد واژه‌ای تعریف نمایند. سؤالات این پژوهش عبارت‌اند از:

۱. در مبانی قرآنی چه الزاماتی برای تربیت اسلامی فرزندان به چشم می‌خورد؟
۲. مفاهیم هم‌دسته در بحث الزامات تربیتی چیست؟

پیشینه پژوهش

- زبان‌دان، مصطفی، «مقایسه مفهوم، اهمیت و روش‌های تربیت اخلاقی در غرب و اسلام»، فصلنامه مطالعات روان‌شناسی و علوم تربیتی، بهار ۱۳۹۸، شماره ۳۹، صص ۲۲۷-۲۵۰
- این پژوهش بحث می‌کند که تا کنون با وجود تحولات بنیادین در زمینه‌های گوناگون تعلیم و تربیت، در مورد روش‌ها و رویکردهای تربیت اخلاقی و ارزشی اقدام ضروری صورت نگرفته است. عوامل مؤثر در این مورد از وجود شک‌ها و ابهام‌هایی ریشه گرفته است که مهم‌ترین آن‌ها عبارت‌اند از تردید در ریشه‌های تربیت اخلاقی، اختلاف ناشی از اهداف تربیت اخلاقی و روش‌های آن، عدم شفافیت در نتایج آن که گواه گونه‌ای تلقین و یا رفتار ساختگی است، ابهام در زمینه اصول تحول اخلاقی، بیان مفاهیم و تعابیر مختلف و متضاد از تعلیم و تربیت اخلاقی، وجود الگوهای متنوع، عامل تشخیص بین تربیت اخلاقی و تعلیم ارزش‌ها، وجوب و امکان تربیت اخلاقی، روایی مبانی معرفت‌شناختی آموزش اخلاقی و ارزشی و عدم قطعیت نسبت به مؤثر بودن آن‌ها.
- کمیجانی، داوود؛ دادرس، زینب. «آشنایی با ساختار تربیتی دینی و راهکارهای برای پذیرش آن در سنین کودکی»، فصلنامه آموزه‌های تربیتی در قرآن و حدیث، شماره ۷، پاییز ۱۳۹۳، صص ۱-۱۸.
- نگارنده مقاله فوق معتقد است انس دینی، عادت دینی، معرفت دینی، عمل به آموخته‌های دینی و خودجوش دینی، برای کودکان باید در نظر گرفته شود.
- همت بناری، علی. «در تکاپوی ارائه مفهومی نو از تربیت اسلامی با تأکید بر آیات»، دوره ۲، شماره ۳، زمستان ۱۳۸۵، صص ۷-۴۰.
- در این مقاله نگارنده نتیجه می‌گیرد؛ از خلال آیات و روایات اهل بیت (ع) می‌توان به دست آورد کدهای تربیتی شامل تنشئه، هدایت، رشد، اصلاح، تهذیب، ترمیم، تطهیر و تأدیب می‌باشد.

بیان مسأله

مفهوم «مسئولیت پذیری» یک مفهوم نادرست است زمانی که در قبال فرزندان به کار می‌رود. به نظر نگارندگان، باید به جای کلمه مسئولیت پذیری که مفهومی انتزاعی و باز است، از واژه «وظایف» بهره جست. استلال نگارنده این است که مسئولیت مفهومی عارضی است، یعنی باید قراردادی باشد تا مسئولیت ناشی شود حال اینکه اعمال والدین در قبال فرزندان، وظایف است و همچنین بالعکس. اکنون در جامعه امروز که علم به شدت در حال به روزرسانی و پیشرفت است، تربیت از جایگاه ویژه‌ای برخوردار است. دین اسلام توانسته جامعیت و مانعیت خود را نسبت به موضوعات مختلف به تمام جوامع، ثابت نماید. این جامعیت دین مبین اسلام باعث می‌شود، نگارندگان در پی این باشند تا دریابند در فقه اسلامی چه مبانی وجود دارد که وظایف والدین را مشخص و مصرح مشخص کرده و به عنوان کوتاه سخن والدین چه وظایفی در قبال فرزندان خود دارند؟! در این رابطه نظرات و ایده‌های کثیری بیان شده، اما مسأله اینجا است که این وظایف چیست، و کد واژه‌های این وظایف چیست. دانستن این موضوع به والدین برای انجام وظایف خود بهتر کمک می‌کند.

مسئولیت پذیری

مسئولیت (م ی ی)، (مص جعلی) مسئولیه. مسئولیت. مصدر صناعی یا جعلی از مسئول، ضمانت، ضمان، تعهد، مؤاخذه. مسئول بودن، موظف بودن به انجام امری. مسئولیت چیزی با کسی بودن، به گردن او و بر عهده او و در ضمان و پای‌بندی او بودن است (دهخدا، ۱۳۳۷ش: ۴۰۰).

احساس مسئولیت مفهومی است که باعث می‌شود افراد اهداف خود را دنبال کرده، با دیگران ارتباط مناسبی برقرار کرده و در یک جامعه با هماهنگی و مشارکت با یکدیگر زندگی کنند و از این روست که این مفهوم تأثیر بسزایی در زندگی افراد دارد (Maliki, 2010: 25). مسئولیت به عنوان احساس وابستگی یا نوعی ارتباط با فرد نیازمند، تعریف شده است که تعهد به عنوان عامل اصلی برای احساس مسئولیت شناخته شده است (Berkowize, 1968: 48). در رابطه با والدین و فرزندان در حقیقت والدین

مسئولیت تام در حفظ و نگهداری و تربیت آنان دارند برای همین طبق قانون ایران در رابطه با ایراد خسارات از ناحیه صغیر غیر ممیز والدین مسئولیت مدنی دارند.

تربیت

تربیت در لغت، به معنای پرورش دادن است که در آن نمو و زیادتی ملاحظه شده است (دهخدا، ۱۳۷۹ ش: ۳۲۵).

راغب در تعریف «ربّ» می‌گوید: «الرب فی الاصل التریبة وهو انشاء الشیء حالا فحالا الی حد التمام»؛ رب در اصل تربیت است و تربیت یعنی ایجاد شیء به تدریج از حالتی به حالت دیگر تا به حد تمام برسد (راغب، ۱۴۰۸ ق: ۴۱۲). ابن‌اثیر در رابطه با تربیت می‌گوید: «الرب یطلق فی اللغة علی المالك والسید والمدبر والمربی والمقیم والمنعم ولا یطلق غیر المضاف الا علی الله واذا اطلق علی غیره اضعف... وفی حدیث علی (الناس ثلاثة عالم ربانی) هو منسوب الی الرب بزیادة الالف والنون للمبالغة وقیل من الرب بمعنی التریبة كانوا یربون المتعلمین بصغار العلوم قبل کبارها» (ابن‌اثیر، ۱۴۱۵ ق: ۴۵۱)؛ در این تعریف تربیت مفهومی است که از طرف افراد شایسته نسبت به کودکان به طور مستمر ایراد می‌شود.

در قرآن کریم واژه «ربّ» به معنای تربیت و رشد آمده است؛ «وتری الأرض هامدة فإذا أنزلنا علیها الماء اهتزت وربت» (حج/۵): «زمین را خشک و بی حاصل می‌بینی، پس هنگامی که باران فرو می‌فرستیم تکانی می‌خورد و رشد و نمو گیاهان در آن آغاز می‌شود»؛ «وقل ربّ ارحمهما کما ربتیانی صغیرا» (اسراء/۲۴): «بگو خدایا والدینم را مورد رحمت خود قرار ده همانطوری که آنان مرا در کودکی مورد لطف و رحمت خویش قرار دادند». نگارندگان در حوزه تعلم و تربیت معتقدند، تربیت مجموعه اقداماتی است که از سوی نهادهای تربیتی با هدف تکامل و ترقی، بر روی کودکان و نوجوانان انجام می‌شود.

یافته‌های پژوهش

در رابطه با الزامات تربیتی مسئولیت‌پذیری والدین در مقابل فرزندان در خانواده بر اساس متون معتبر اسلامی یافته‌ها به شرح زیر است.

مفاهیم استخراج شده	مبانی استخراج شده
<p>۱- احساس مسئولیت‌پذیری ۲- مسئولیت‌پذیری نشانه تقوای افراد ۳- انسان مسئول آفریده شده</p>	<p>۱. امام علی(ع) بارها پیروان خود را به تقوی در قبال مسئولیت‌هایی که بر دوش گرفته‌اند سفارش کرده و حتی آنان را در مقابل زمین و حیوانات نیز مسئول دانسته و می‌فرماید: (سید رضی، ۱۳۷۹ش: ۱۳۸۲) از خدا نسبت به بندگان و شهرهایش پروا کنید زیرا دارای مسئولیت هستید حتی نسبت به زمین‌ها و حیوانات و خداوند را اطاعت کنید و از نافرمانی او بپرهیزید</p>
<p>۴- احساس مسئولیت نسبت به زیر دستان</p>	<p>۲. پیامبر اکرم(ص) می‌فرماید: «همه شما چون چوپان، مسئول زیردستان خود هستید». در روایتی دیگر فرموده است: هر کس شب را به صبح بگذراند و به امور مسلمانان همت نگمارد و در اندیشه کارهای آنان نباشد از آنها نیست و کسی که بشنود مردی فریاد می‌زند و کمک می‌خواهد و به او کمک نکند مسلمان نیست (مجلسی، ۱۴۱۲ق: ۱۵۳).</p>
<p>۵- والدین مسئول تربیت فرزندان ۶- والدین مسئول تربیت اسلامی فرزندان ۷- مسئولیت والدین قبل از تولد فرزند ۸- مسئولیت والدین بعد از تولد فرزند ۹- دوره‌های تربیت در دوره‌های تربیت ۱۰- تربیت صحیح فرزند بهتر از سرمایه است ۱۱- تربیت فرزند بهترین سرمایه</p>	<p>۳. مسئولیت اساسی والدین در برابر فرزندان، تربیت صحیح است. هر چند تربیت، خود واژه‌ای عالی است که همه کردارها و فعالیت‌های والدین را در تمامی زمینه‌ها شامل می‌شود، منظور ما در اینجا آراستن فرزند به آداب اسلامی است. این مهم، از پیش از انعقاد نطفه آغاز می‌شود و در دوران بارداری، زمان تولد و دوران کودکی و دوره‌های پس از آن ادامه می‌یابد. این مسئولیت به اندازه‌ای با اهمیت است که پیامبر اکرم(ص) می‌فرماید: (نوری، ۱۴۰۸ق: ۲۱۰). اگر هر یک از شما به تربیت فرزند خود بپردازد، برای او نیکوتر از آن است که هر روز نیمی از درآمد خود را در راه خدا صدقه بدهد. همچنین ایوب بن موسی، از نبی خدا(ص) روایت می‌کند؛ هیچ هدیه‌ای از طرف پدر به پسر، بهتر از خُسن ادب و تربیت نیکو نیست»(همان). والدین با تربیت صحیح، بهترین میراث را برای فرزندان خود بر جای می‌گذارند، چراکه بنا به فرمایش پیامبر گرامی(ص): هیچ میراثی از ادب و تربیت صحیح برای فرزند بهتر نیست»(متقی، ۱۴۱۹ق: ۴۶۰).</p>
<p>۱۲- پدر و مادر هر دو مسئول تربیت فرزند ۱۳- تحصیل فرزند از</p>	<p>۴. رسول خدا صلی الله علیه و آله می‌فرماید: «هر یک از شما که آبه گونه‌ای [سرپرست است، مرد، سرپرست خانواده خویش است و درباره آن‌ها از او بازخواست می‌شود. زن نیز سرپرست خانه شوهر</p>

<p>مسئولیت‌های والدین ۱۴- آموزش قرآن از مسئولیت‌های والدین</p>	<p>خود و فرزندان اوست و درباره آن‌ها از او سؤال خواهد شد» (وارم، ۱۳۶۹ش: ۶). قرآن کریم می‌فرماید: (تحریم/ ۶)؛ «خود و کسانتان را از آتش حفظ کنید». مرد موظف است که زمینه رشد و تعالی را برای همسر و فرزندانش فراهم آورد و لوازم رسیدن به رشد و تکامل را در اختیار ایشان قرار دهد؛ برای مثال راه تحصیل علم را برای آن‌ها باز نماید و یا اینکه وسایل و امکانات لازم برای تربیت فرزندان را در اختیار همسرش قرار دهد؛ زیرا کودک عمده شخصیت خود را از مادر می‌گیرد و از تربیت مادر است که شخصیت و شاکله وجودی فرزندان شکل می‌گیرد.</p>
<p>۱۵- انتخاب نام نیک فرزند از مسئولیت‌های والدین ۱۶- تأثیر نام نیک در تربیت معنوی فرزند</p>	<p>۵. اولین وظیفه‌ای که در برابر فرزندان بر گردن پدر می‌باشد انتخاب نام نیک و برای آن‌هاست. پیامبر اکرم (ص) می‌فرمایند: «فرزند بر گردن پدرش سه حق دارد: نام نیکو برای او برگزیند، به او ادب بیاموزد و قرآن را به او تعلیم دهد».</p> <p>۶. تصور عمومی آن است که اسامی الفاظی بیش نیست، اما با کمی دقت روشن می‌گردد که الفاظ الهی نورانیتی به همراه دارد؛ برای مثال الفاظ قرآن هر جا که باشد معنویتی را به دنبال دارد و چه بسا فرشتگان در اطراف آن‌ها حضور دارند و دست زدن به آن‌ها بدون وضو حرام است. لذا همانطوری که الفاظ الهی جایگاه خود را دارد و از آثاری معنوی برخوردار است الفاظ و اسامی نامناسب هم آثاری سوء به دنبال می‌آورد. پدر وظیفه دارد فرزندش را در جرگه نامداران به خیر قرار دهد (کلینی، ۱۴۱۶ق: ۳۱۲).</p>
<p>۱۷- تربیت اجتماعی فرزند از مسئولیت‌های والدین ۱۸- تربیت روحی فرزند از مسئولیت‌های والدین ۱۹- تربیت دینی فرزند از مسئولیت‌های والدین ۲۰- تأثیر نماز جمعه و جماعت در تربیت اجتماعی</p>	<p>۷. پدر متدین و در کنار او مادر مؤمن در قبال حسن ادب آموزشی فرزندان‌شان مسئول‌اند. آدابی که پدر و مادر متدین باید به فرزندان‌شان آموزش دهند آداب دینی است و باید توجه داشت که منظور از تربیت فقط تعالیم اجتماعی نیست بلکه آداب اجتماعی بخشی از تعالیم دینی به شمار می‌رود؛ برای نمونه حسن رفتار با مردم از قبیل صداقت، حفظ حرمت، و خویش‌نوازی از بدگویی نسبت به دیگران. بخشی از آداب تربیت دینی است. کسی حق بدگویی از افراد دیگر را ندارد؛ دروغ امری است نکوهیده که مذموم بودن آن بر کسی پوشیده نیست. ۸. به راستی چه مسؤولیت سنگینی بر دوش پدران است و باید معارف صحیح را به فرزندان</p>

	<p>خود بیاموزند قبل از آنکه ذهن آن‌ها از افکار باطل تغذیه شود.</p>
<p>۲۱- روش‌های تربیتی قرآن ۲۲- موعظه ۲۳- جدل احسن ۲۴- گردش علمی ۲۵- الگویی (تقلید یا یادگیری پنهان) ۲۶- تشویق ۲۷- تنبیه ۲۸- کنایه گویی ۲۹- تشبیه ۳۰- تمثیل ۳۱- قصه گویی ۳۲- نقل داستان</p>	<p>۹. از جمله روش‌های تربیتی که در متون معتبر اشاره گردیده عبارت‌اند از «موعظه حسنه»، «جدل احسن یا پرسش و پاسخ»، (نحل/ ۱۲۵)، «شیوه الگویی، تقلید یا یادگیری پنهان»، (صف/ ۲) «قصه گویی و عبرت آموزی»، «گردش علمی و نظر به طبیعت»، «روش تمثیل»، «تبشیر و انذار یا تشویق و تنبیه»، «کنایه‌گویی» و... اشاره گردیده به عنوان مثال یکی از ویژگی‌های بیانی قرآن، کنایه‌گویی و ادب‌آموزی است. بر پایه روایات شریف، خدای سبحان با حیا سخن می‌گوید: «إن الله تعالی حیّی» (مجلسی و بهشتی، ۱۳۶۲: ۶۵۱) و قرآن کریم الفاظ قبیح و مستهجن به کار نمی‌برد؛ بلکه برای بیان معانی مستهجن، الفاظ کتابی یاد می‌کند، تا ادب رعایت شده باشد و از این رهگذر، مخاطبان خود را به ادب هرچه بیش‌تر و حیای بجا دعوت کنید.</p>
<p>۳۳- وعده پاداش قبل از وعید کیفر ۳۴- راه صحیح آموزش ایمان به کودکان ۳۵- توجه به دوره‌های تربیت ۳۶- توجه به آمادگی کودک ۳۷- پرهیز از یاس ناامیدی ۳۸- توجه به ایجاد انگیزه</p>	<p>۱۰. در منابع معتبر تعلیم و تربیت اسلامی توصیه شده آیاتی که تأکید بر وعید (وعده به عذاب) و یا مجازات جهنم برای کفار و ستمگران و... را دارند برای کودکان تبیین نگردد که در سن خردسالی باعث ترس و ناامیدی کودکان نگردد و مثلاً اگر می‌خواهیم «ایمان» را به کودک دبستانی آموزش دهیم، می‌توانیم بگوییم کسی که در صف ناوایی یا... نوبت را رعایت می‌کند با ایمان است و... با مثال‌های مملوس و یا قصه‌های آموزنده و... آموزش دهیم و بیش‌تر آیاتی را آموزش دهیم که وعده پاداش قیامت را داده‌اند.</p>
<p>۳۹- تقسیم کار متناسب جنسیت ۴۰- تقسیم کار متناسب سن</p>	<p>۱۱. پذیرفتنی نیست که انجام کارهای منزل به ضعف پیش‌رود و در مقابل بانوان بیش از حد نیاز در جامعه حضور داشته باشند؛ زیرا مسئولیت منزل مسئولیتی جدی است و مادر است که در تربیت فرزندان و برآورده ساختن نیازهای عاطفی فرزندان نقش اساسی را بازی می‌کند. تأمین امنیت روانی و آرامش، حفظ شخصیت و تأمین نیازهای عاطفی و احساسی فرزندان از جانب مادر امری حیاتی است. از طرف دیگر بار اقتصادی خانواده بر دوش پدر است و مادر مسؤول تنظیم نحوه مصرف و چگونگی هزینه کردن برای تربیت فرزندان است (فلاح، ۱۳۹۵: ۲۱).</p>

<p>۴۱- تربیت والدین در سرنوشت فرزندان ۴۲- تأثیر شخصیت فرزند از اخلاق مادر ۴۳- تأثیر شخصیت فرزند از اخلاق پدر ۴۴- تولد فرزند بر فطرت خداپرستی ۴۵- تربیت فرزند بر محبت اهل بیت ۴۶- اهمیت آموزش نماز از کودکی ۴۷- آموزش نماز به فرزند همراه سعه صدر و صبر ۴۸- جلوگیری از محیط فاسد در تربیت ۴۹- جلوگیری از دوستان بد در تربیت فرزند</p>	<p>۱۲. برخی آموزه‌های مهم دینی در امر تربیت ایمانی و مذهبی فرزندان عبارت است از (گوهری، ۱۳۷۴ش: ۱۴۷-۱۴۸): الف) ارتباط فرزندان با پروردگار: رسول گرامی اسلام (ص) می‌فرماید: «هر نوزادی بر فطرت خداپرستی متولد می‌شود، یعنی خدا را پروردگار خود می‌داند» پرورش این فطرت و سرشت پاک بر عهده والدین است (نوری، ۱۳۲۱ق: ۲۵۸). ب) تربیت فرزندان بر محبت اهل بیت (ج) اهمیت دادن به نماز فرزندان: امام صادق (ع) فرمود: کسی نزد پدرم آمد و گفت: رحمت خدا بر تو باد، برای خانواده‌ام حدیث بخوانم؟ فرمود: «آری، خداوند می‌فرماید: ای کسانی که ایمان آوردید، خودتان و خانواده‌تان را از آتشی نگه دارید که آتشگیره آن، مردم و سنگ‌ها هستند» و فرمود: «و خانواده‌ات را به نماز امر کن و خود بر آن شکیبا باش» (مجلسی، ۱۴۰۴ق: ۳۷۴).</p>
<p>۵۰- تربیت جنسی از دوره جنینی ۵۱- تربیت روحی از دوران جنینی ۵۲- هدایت غریزه جنسی از کودکی</p>	<p>۱۳. وجود فرزند و تربیت روحی و روانی وی به نوع تربیت والدین بر می‌گردد. از زمان تشکیل جنین در رحم مادر تمام صفات و روحیات والدین تحت ضوابط خاصی به فرزند منتقل می‌شود. بنابراین سلامتی و آرامش روح و جان و سجایای اخلاقی و یا احیاناً ردائیل نفسانی پدر و مادر هر دو توأمأ در فرزند مؤثر خواهد بود (بهشتی، ۱۳۷۰ش: ۸۰-۸۶). ممکن است اینطور به نظر رسد که غریزه جنسی پدیده‌ای مربوط به دوران پس از بلوغ است در حالی که این غریزه از خردسالی با کودک همراه بوده و نیازمند تربیت و هدایت است. غریزه جنسی اگر در مسیر صحیح و هدایت مند قرار گیرد مایه حیات، تداوم، بقای نسل، صمیمیت، مهرورزی و انگیزه‌ای برای تلاش و حرکت می‌شود (مظاهری، ۱۳۷۶ش: ۱۶).</p>
<p>۵۳- پرورش فطرت فرزند از مسئولیت‌های والدین ۵۴- پرورش عقل فرزند از مسئولیت‌های والدین ۵۵- شروع تربیت از دوره جنینی ۵۶- تأثیر روحیات مادر در فرزند ۵۷- غریزه</p>	<p>۱۴. در قرآن دستوراتی در این زمینه وجود دارد. به عنوان نمونه به یکی از نکات دقیق تربیتی که مربوط به روابط داخلی خانواده‌ها (یعنی میان پدر و مادر و فرزندان) می‌شود پرداخته می‌شود که در سوره نور دستوراتی برای پدران و مادران دلسوز و طالب پاکی و عفاف خانواده وارد شده است. در این سوره فرزندان به دو دسته تقسیم می‌شوند: ۱۵. آن‌ها که هنوز به سن بلوغ نرسیده‌اند و ۲- آن‌ها که به سن بلوغ رسیده‌اند. نکته مهم این است که هر دو گروه</p>

<p>جنسی از کودکی همراه فرزند ۵۸- هدایت غریزه از کودکی ۵۹- تربیت غریزه جنسی از کودکی ۶۰- تربیت جنسی فرزندان ۶۱- شروع تربیت جنسی از کودکی ۶۲- تربیت جنسی فرزندان بالغ ۶۳- عدم اختصاص تربیت جنسی به فرزندان بالغ ۶۴- اعتدال در تربیت جنسی ۶۵- آشنایی والدین با تربیت جنسی فرزند</p>	<p>سنی کودکان از لحاظ مسائل جنسی و تحریک غرایز جنسی آنها مورد توجه قرار گرفته‌اند. قرآن هشدار می‌دهد که پدر و مادر باید در روابط خود در داخل خانه با حضور کودکان (در هر سنی) جانب تعدیل و احتیاط را رعایت نمایند. قرآن توصیه می‌کند که پدر و مادر باید به فرزندان نابالغ خود آموزش دهند که در سه موقع باید برای ورود به اطاق پدر و مادر اجازه بگیرند (نور / ۵۹). که جز این سه وقت رفت و آمد کودکان نابالغ بر شما بلامانع است. اما در مورد کودکان بالغ می‌فرماید که آنها باید در هر موقعی برای ورود به اطاق والدین باید اجازه بگیرند (نور / ۵۸).</p>
<p>۶۶- حکمت آموزی از شیوه‌های تربیتی ۶۷- موعظه حسنة از شیوه‌های تربیتی</p>	<p>۱۶. قرآن شیوه‌های تربیتی مناسب را (حکمت، موعظه احسن و جدل احسن) معرفی می‌فرماید: (نحل / ۱۲۵) «با حکمت و اندرز نیکو به راه پروردگارت دعوت کن و با آنان به شیوه‌ای که نیکوتر است مجادله نمای در حقیقت پروردگارت تو به کسی که از راه او منحرف شده داناتر و او به راه‌یافتگان داناتر است».</p>
<p>۶۸- تشویق از شیوه‌های تربیتی اسلام ۶۹- تنبیه از شیوه‌های تربیتی اسلام ۷۰- اول تبشیر(بشارت یا تشویق) بعد تنذیر(تنبیه) ۷۱- تشویق مقدم بر تنبیه ۷۲- روش الگویی از شیوه‌های تربیتی اسلام ۷۳- رعایت اعتدال در تشویق و تنبیه ۷۴- تشویق و تنبیه به مصلحت ۷۵- توجه به تفاوت‌های فردی در تنبیه ۷۶- توجه به تفاوت‌های فردی در تشویق ۷۷- اول «رجاء»</p>	<p>۱۷. در آیات قرآن کریم هر جا بحث بشارت و انذار مطرح بوده، بشارت مقدم بر ترساندن، مطرح شده یعنی اول تشویق بعد تنبیه، یا اول رجاء(امید) بعد خوف(ترس) مطرح گردیده و جالب اینکه بایستی حد تعادل را رعایت کنیم. ۱۸. در قرآن روش‌های مهم تربیتی «شیوه الگویی» یا «یادگیری پنهان» می‌باشد. فرزندان در گفتار، رفتار، و... آینه پدر و مادر هستند مثلاً در مورد گفتار قرآن قول‌های: «لین یا نرم» (طه / ۴۴، اسراء / ۲۸، قلم / ۹، فرقان / ۶۳، آل عمران / ۱۵۹)، «سدید یا محکم» (احزاب / ۷۰، نساء / ۹) «صدیق یا راست» (مریم / ۵۰ و ۴۱، حدید / ۵۷، نساء / ۶۹، اسراء / ۸۰، شعراء / ۸۴، لیل / ۶، یونس / ۲، زمر / ۳۳) و «موعظه حسنة» (نحل / ۱۲۵) «قول معروف» (بقره / ۲۳۵ و ۲۶۳، احزاب / ۳۲، نساء / ۸) (یا متعارف و شایسته) تأکید شده است.</p>

<p>(امید) بعد «خوف و تنذیر»(ترس)</p>	
<p>۷۸- تربیت جسمی ۷۹- تربیت روحی ۸۰- هدایت افکار فرزندان</p>	<p>۱۹. امام موسی کاظم(ع) می‌فرماید: (طبرسی، ۱۳۷۰، ۷۸). اگر به فرزندان خود قولی دادید، به آن عمل کنید زیرا فکر می‌کنند که شما می‌دانید که به آن‌ها روزی می‌دهید. و خداوند از هیچ چیز به اندازه ناراحتی زن و فرزند غضبناک نمی‌گردد.</p>
<p>۸۱- انصاف در تربیت فرزند ۸۲- توجه به تربیت روحی فرزند ۸۳- اهمیت تربیت روحی فرزند ۸۴- توجه به شنیدن و دریافت اطلاعات فرزند ۸۵- توجه به کتاب‌های مورد مطالعه فرزند ۸۶- دقت به محیط مورد استفاده فرزند ۸۷- توجه به منابع اطلاعات فرزند</p>	<p>۲۰. امام سجاد(ع) در رساله حقوق می‌فرماید: «حق فرزندت این است که بدانی او از تو به وجود آمده است و در نیک و بد زندگی وابسته تو است»(غفاری، ۱۴۰۴ق: ۲۶۳ و حرانی، ۱۴۰۴ق: ۶۵۴). زن و شوهر از نظر روحی باید به مسئولیت‌هایی که در زمینه نگهداری و تربیت اسلامی و رفتاری فرزندان خواهند داشت، آگاهی یابند. و درباره پرورش روح فرزند، امام حسن مجتبی(ع) می‌فرماید: «عجب است از کسانی که درباره مأكولات و خوردنی‌های خود فکر می‌کنند اما درباره معقولات و یادگرفتنی‌های خود هیچ گونه زحمت اندیشه‌ای به خود نمی‌دهند»(حرآنی، ۱۳۷۶: ۱۰۴) و نیز امیرالمؤمنین(ع) در اهمیت غذای روحی می‌فرماید: «چرا مردم اگر در شب تاریک آن‌ها را بر سر سفره‌ای بنشانند، تا چراغ را روشن نکنند، دست به غذا دراز نمی‌کنند و اما اگر بر سر سفره فکری بنشینند، هیچ در اندیشه نمی‌شوند که چراغ عقل را روشن کنند تا با چشم بصیرت ببینند، این غذای روحی که وارد روحشان می‌شود چه نوع غذایی است».</p>
<p>۸۸- تأثیر محیط در تربیت فرزند ۸۹- تأثیر روحیات اخلاقی والدین(طبیعت) ۹۰- آموزش باید قوه تعقل را تحریک نماید ۹۱- آموزش باید قوه تفکر را تحریک نماید ۹۲- آموزش باید قوه خلاقیت را افزایش دهد ۹۳- محبت با اعتدال ۹۴- محبت به مصلحت ۹۵- محبت عقلانی</p>	<p>۲۱. بنابراین سلامتی و آرامش روح و جان و سجایای اخلاقی و یا احیاناً رذائل نفسانی پدر و مادر هر دو توأم در فرزند مؤثر خواهد بود(بهشتی، ۱۳۷۰ش: ۸۰-۸۶). امیرالمؤمنین(ع) در نهج البلاغه می‌فرماید «علم بر دو گونه است: یکی علم فرا گرفته شده از خارج و دیگری علمی که از طبیعت و سرشت انسان سرچشمه می‌گیرد و ناشی از قوه ابتکار وی است» و ایشان در نامه ۳۱ می‌فرماید: «آنچه برای خود دوست داری برای مردم دوست بدار و برای آن‌ها همان را دشمن بدار که برای خود دشمن می‌داری» منظور از محبت به دیگران، در اینجا محبت و علاقه منطقی است و امام صادق(ع) در این باره می‌فرماید: «بدترین پدران، کسانی‌اند که نیکی به فرزندان،</p>

<p>۹۶- انصاف در مسئولیت ۹۷- انصاف در تربیت ۹۸- محبت به مصلحت فرد و جامعه ۹۹- محبت عقلانی ۱۰۰- اعتدال در تشویق و محبت</p>	<p>آنان را به ورطه افراط بکشد» یعنی مواظب باشید محبت زیاد، برای مصلحت خود و فرزندان مضر نباشد و به عبارتی در محبت نمودن هم «اعتدال» را مد نظر و محبت عاقلانه و منطقی و به خیر و صلاح و مصلحت کودک باشد.</p>
<p>۱۰۱- مسئولیت پذیری والدین و فرزندان دوسویه ۱۰۲- والدین مسئول آموزش «مسئولیت پذیری» فرزندان ۱۰۳- اعتدال در مسئولیت پذیری فرزند ۱۰۴- عدم فرزند سالاری ۱۰۵- عدم مادر سالاری ۱۰۶- عدم پدر سالاری</p>	<p>۲۲. جایگاه پدر و مادر در قرآن و روایات ما کاملاً روشن است و میزان مسئولیت فرزندان در برابر والدین مطلبی است بسیار مهم، اما باید توجه شود که مسئول آموزش این مطلب به فرزندان خود والدین خواهند بود و در وهله بعد این مسئولیت بر عهده مدرسه و در اولویت بعد جامعه قرار دارد. مادر قدم به قدم و در تمامی مراحل باید احترام پدر را حفظ کند و پدر هم باید در رفتارش پاسدار حرمت مادر باشد تا فرزندان احترام به والدین را بیاموزد. فرزندان وقتی بزرگ تر می شوند و به سنین نوجوانی و جوانی می رسند باید نسبت به سعادت خانواده حساس باشند و احساس مسئولیت کنند. فرزندان باید خود را در برابر والدین و در مرحله بعدی نسبت به سایر فرزندان مسئول بدانند و در این راه تلاش کنند و بدانند که در گذران امور زندگی و ایجاد مودت و رحمت نقشی مهم دارند (صفایی مقدم، ۱۳۹۴ش: ۳۲).</p>
<p>۱۰۷- مؤلفه های مسئولیت پذیری در تفاسیر ۱۰۸- آزمایش ۱۰۹- میثاق ۱۱۰- تکلیف ۱۱۱- آزادی اراده و اختیار مکمل مسئولیت</p>	<p>۲۳. در تفسیر نمونه به استناد آیات (مسئولیت) را با مفاهیم و مسائل تکلیف، آزمایش، میثاق، آزادی اراده و اختیار را لازم و ملزوم و مکمل یکدیگر معرفی نموده اند و حتی یک نفر مؤمن (تنها) را نیز دارای مسئولیت دانسته و سکوت برای او را جایز ندانستند (مکارم شیرازی، ۱۳۸۵ش: ۹۵۱) (که این موضوع ضرورت اهداف تربیتی مسئولیت پذیری در خانواده را آشکار می سازد).</p>
<p>۱۱۲- توجه به اعتماد به نفس فرزندان ۱۱۳- توجه به کرامت نفس فرزندان ۱۱۴- توجه به اصالت طبع (در ازدواج فرزندان) ۱۱۵- توجه به مناعت طبع فرزندان ۱۱۶- توجه به نجابت فرزندان</p>	<p>۲۴. الگوی تربیتی اسلام در تنبیه و تشویق، ابراز محبت و کرامت نفس مبتنی بر مصلحت، قاطعیت و کرامت است. کودکی که با ارزش قلمداد می شود و شخصیت او محترم شمرده می شود (تکریم)، به احساس خود، ارزشمندی (عزت و کرامت نفس) دست می یابد پیامبر اکرم (ص) می فرمایند: «من کرمت علیه نفسه لم یهنها بالمعصیه»؛ «هر کس جاننش برایش محترم است، آن را با گناه کوچک نمی کند» (نوری، ۱۴۰۸ق: ۲۳۹) و نیز می فرماید: «من کرمت نفسه</p>

	<p>قل شقاقه و خلافه»؛ «هر کس جانش برایش گرامی باشد، ستیز و دعوایش کم می‌شود» (لیثی واسطی، ۱۳۷۷ش: ۴۶۴) و در جای دیگر در این مورد فرمایشی دارند: «من کرمت علیه نفسه هانت علیه شهوته» هر کس جانش برایش محترم باشد، خواهشش کوچک می‌شود.</p> <p>۲۵. امام رضا علیه السلام می‌فرمایند: (ابن شعبه، ۱۳۸۲ش: ۹۷۱) «پنج صفت است در هر که نباشد برای هیچ کار دنیا و آخرت به او امید نبند: اصالت گوهر (اصالت طبع یا نژاد مورد اطمینان یا اصل و نسب) طبع کریم (بخشنده‌گی یا کرامت طبع و مناعت طبع) خوی متین (استواری در رفتار) نفس شریف (نجابت در نفس) و ترس از خدا» (مجلسی، ۱۴۰۴ق: ۷۸).</p>
<p>۱۱۷- ایمان و عمل صالح ارتباط دو سویه ۱۱۸- تأثیر سخن نیکو در تقویت ایمان</p>	<p>۲۶. اولیا و مربیان باید نوجوانان را با ارزش‌های مرسوم جامعه آشنا ساخته تا بر طبق آن ارزش‌ها، رفتار خویش را شکل دهند. قرآن در مورد نتیجه سخن و عمل خوب می‌فرماید: (فاطر/ ۳۵)؛ «هر کس سربلندی می‌خواهد سربلندی یکسره از آن خداست سخنان پاکیزه به سوی او بالا می‌رود و کار شایسته به آن رفعت می‌بخشد و کسانی که با حيله و مکر کارهای بد می‌کنند عذابی سخت خواهند داشت و نیرنگشان خود تباه می‌گردد».</p>
<p>۱۱۹- حضانت از مسئولیت‌های والدین ۱۲۰- حضانت شامل نگهداری و تربیت ۱۲۱- تأثیر اندیشه‌های مادر در تربیت فرزند ۱۲۲- مادر مسئول تربیت خود و فرزند ۱۲۳- تشبیه مادر به معلم کودک ۱۲۴- دوران شیردهی مسئولیت مادر بیش‌تر است</p>	<p>۲۷. حضانت، هم حق والدین است؛ هر تکلیف آنان، بنابراین نمی‌توان حق نگهداری و تربیت فرزند را بی دلیل موجه از پدر و مادر گرفت. از سوی دیگر، پدر و مادر نمی‌توانند از نگهداری و تربیت فرزند خود سر باز زنند. اگر مادری بداند که اندیشه‌های او در کودک اثر می‌گذارد، اندیشه‌ها و بینش‌های خود را تعالی بیش‌تری می‌بخشد. وظیفه مادری تنها این نیست که با وضو بچه را شیر بدهد و وقتی پستان در دهان کودک می‌گذارد «بسم الله» بگوید که این‌ها امور ظاهری و عبادت‌های ظاهری‌اند؛ بلکه دین می‌فرماید اندیشه‌های خودت را نیز مواظب باش، همانطور که به مرد می‌گوید: «هنگام ارتباط با زن به فکر نامحرمی که در خیابان و بیابان دیدی، نباش، چون خدا آگاه است».</p> <p>۲۸. انسان گاهی مراقب است کار بد نکند؛ این همان مراقبه معروف است؛ و زمانی مراقبه المراقبه دارد؛ یعنی می‌بیند که دیگری او را</p>

	<p>می‌بیند: (علق/ ۱۴). هنگامی به انسان‌ها می‌گویند که «بندگان خدا مراقب و محاسب خود باشید: (سید رضی، ۱۳۷۹ش: ۱۱۲)؛ اما زمانی می‌گویند «مراقب باش که مراقب داری». غافل نمی‌داند که خدا او را می‌بیند؟ بر این اساس، مسئولیت زن در این سی ماه به مراتب بیش از مرد است و هر که مسئولیتش بیش‌تر باشد، در صورت عمل به آن، توجهش به خدا بیش‌تر است، در نتیجه موفق‌تر است.</p>
<p>۱۲۵-قیومیت فرزندان از مسئولیت‌های والدین ۱۲۶-والدین مسئول حفظ اموال فرزندان</p>	<p>۲۹. قیومیت: قیم، یعنی راست و استوار که برای اقامه و تقویم توان دارد و قیم دیگران است و آن‌ها را نیز بر پا می‌دارد. «ید» گاهی «ید ملکی» است؛ مانند سلطه‌ای که انسان بر مال خویش دارد و زمان «ید تولیت» است؛ نظیر سلطه‌ای که ولی بر «مولی علیه» دارد و هنگامی که «ید قیومیت» است؛ مثل سلطه‌ای که قیم بر اشخاص بی سرپرست دارد. محجوران با داشتن اموال و سرمایه، از عقل کافی و رشد فکری برخوردار نیستند و قرآن کریم سفارش می‌کند که اموال را به دست آنان ندهید؛ بلکه فرد بالغ و عاقلی، باید سرپرستی اموالشان را برعهده گیرد(نساء/ ۵). «اموالی که خدا قوام زندگانی شما را به آن مقرر داشته، به تصرف سفیهان ندهید و از مالشان (به قدر لزوم) نفقه و لباس به آن‌ها دهید و با آن سخن پسندیده بگویید». حکومت اسلامی در صورت نبودن ولی شرعی (پدر و جدّ پدری) می‌تواند قیم و سرپرست برای اموال و حقوق اشخاص بی سرپرست قرار دهد. قیومت از اوصاف مشترک زن و مرد است و زن هم می‌تواند گاهی قیم و سرپرست صغار و محجوران باشد.</p>
<p>۱۲۷- عدم تصرف در مال یتیم ۱۲۸- ارتزاق از مال یتیم طبق معروف ۱۲۹- ارتزاق از مال یتیم در صورت نیاز ۱۳۰- ارتزاق نگهبان از مال یتیم به قدر متعارف</p>	<p>۲۹. سرپرست تهیدست می‌تواند از اموال «مولی علیه» ارتزاق (نه صرف خوردن) و به اندازه حق خود از اموال وی صرف کند، چنانکه خدای سبحان می‌فرماید: (نساء/ ۶)؛ «و هر کس از اولیای یتیم داراست به کلی از هر قسم تصرف در مال یتیم خودداری کند و هر کس که فقیر است، در مقابل نگهبانی آن مال، به قدر متعارف ارتزاق کند».</p>
<p>۱۳۱- پرورش قوای جسمی و روحی فرزند از مسئولیت‌های</p>	<p>۳۰. در اهمیت غذای روحی می‌فرماید: «چرا مردم اگر در شب تاریک آن‌ها را بر سر سفره‌ای بنشانند، تا چراغ را روشن نکنند،</p>

<p>والدین ۱۳۲- دادن لقمه حلال به فرزند از مسئولیت‌های والدین ۱۳۳- تأثیر لقمه حلال در روح و سرنوشت انسان ۱۳۴- لقمه حلال محافظت از وسوسه‌های شیطان</p>	<p>دست به غذا دراز نمی‌کنند و اما اگر بر سر سفره فکری بنشینند، هیچ در اندیشه نمی‌شوند که چراغ عقل را روشن کنند تا با چشم بصیرت ببینند، این غذای روحی که وارد روحشان می‌شود چه نوع غذایی است.» قرآن می‌فرماید: (بقره/ ۱۶۸)؛ «ای مردم از آنچه در زمین است حلال و پاکیزه را بخورید و از گام‌های شیطان پیروی نکنید که او دشمن آشکار شماست.» این آیه تصریح و تأکید بر تأثیر لقمه حلال و پاکیزه در روح انسان‌ها (فرزندان) دارد (رک به تفاسیر).</p>
<p>۱۳۵- پرورش نیروی جسمی فرزندان ۱۳۶- پرورش اعتماد به نفس فرزندان ۱۳۷- اهمیت ورزش در تربیت جسمی فرزند ۱۳۸- اهمیت ورزش در تربیت روحی فرزند ۱۳۹- اهمیت ورزش در آمادگی دفاعی فرزند</p>	<p>۳۱. «تیراندازی خود، تیری از تیرهای اسلام است(اگر مسلمانان، تیراندازان خوبی باشند، می‌توانند با دشمنان اسلام مبارزه کنند و دشمن نیز از آن‌ها خواهد ترسید و فکر حمله به آن‌ها را به مغز خود راه نخواهد داد)(حر عاملی، ۱۳۷۶ش: ۳۴۸).</p>
<p>۱۴۰- نفقه حلال به فرزند از مسئولیت‌های والدین ۱۴۱- نفقه فرزندان به والدین در صورت نیاز</p>	<p>۳۲. نوع دوم نفقه‌ای است که انسان باید صرف فرزندان خود، در حالی که صغیر یا فقیرند و یا صرف پدر و مادر خود که فقیرند، بنماید. ملاک این نوع نفقه، مالکیت و مملوکیست نیست، بلکه حقوقی است که طبیعتاً فرزندان بر بوجدآورندگان خود پیدا می‌کنند و حقوقی است که پدر و مادر به حکم شرکت در ایجاد فرزند و به حکم زحماتی که در دوره کودکی فرزند خود متحمل شده‌اند بر فرزند پیدا می‌کنند. شرط این نوع از نفقه، ناتوان بودن شخص واجب‌النفقه است(جوادی آملی، ۱۳۹۵ش: ۲۱۰).</p>
<p>۱۴۲- عدم تعصب در تربیت ۱۴۳- تعصب در خوبی‌ها و فضیلت‌ها</p>	<p>۳۳. یکی از نکات حائز اهمیت زمان‌شناسی در ارائه اطلاعات است از منظر اسلام رویکردی مبتنی بر تعصب در همه زمینه‌ها امری مردود و مطرود می‌باشد و مسلمان سفارش شده‌اند که اتخاذ چنین رویکردی احتراز نمایند. امیرالمؤمنین(ع) در نهج البلاغه «خطبه قاصعه» ضمن تأکید بر لزوم احتراز از تعصب، می‌فرماید: «اگر بناست، انسان نسبت به چیزی تعصب داشته باشد، تعصب باید در مورد خوبی‌ها و فضیلت‌ها باشد»(مطهری، ۱۳۵۷ش: ۳۷۱).</p>
<p>۱۴۴- در نبود پدر، مادر</p>	<p>۳۴. با رجوع به آیات و روایات فقهی در فقره آیه ۲۳۳ بقره به این</p>

<p>مسئول حضانت و تربیت فرزند</p>	<p>نکته اشاره دارد که ضرر وارد کردن به فرزند مطلقاً جایز نیست چه از ناحیه پدر و چه از ناحیه مادر، خواه در خصوص حضانت باشد و یا غیر آن. زیرا ترک حضانت طفل، منجر به عدم حفظ او شده و این ضرر بر طفل است، بنا بر قاعده فقهی لاضرر در دین مبین اسلام، می‌توان گفت اعمال و رفتاری که توسط والدین صورت می‌گیرد، اگر ملاک ضرر برای کودک و خلاف مصلحت وی باشد، مشمول قاعده لاضرر می‌شوند و از سرپرستی آنان می‌توان جلوگیری کرد و به مقتضای آیه شریفه این امر جایز نیست، پس نتیجه می‌شود حضانت واجب است و به تبع آن ولایت نیز ضروری می‌گردد(عظیمی گرگانی، ۱۳۹۴ش: ۶۰۱).</p>
<p>۱۴۵- جایگاه آزمایش فرزندان در مسئولیت‌های والدین ۱۴۶- عدم رهایی یتیمان ۱۴۷- عدم رهایی فرزندان</p>	<p>۳۵. قیم با لحاظ غبطه و سود می‌تواند اموال محجوران را قبل از رفع حجر نیز اگر به مصلحت وی باشد، قسمت و جدا کند؛ لیکن در غیر این صورت جایز نیست. بر این اساس، آیه قرآن «یتیمان را آزمایش کنید تا هنگامی که بالغ شده و به نکاح تمایل پیدا کنند؛ آنگاه اگر آن‌ها را دانا به درک مصالح زندگانی خود یافتید، اموالشان را به آن‌ها باز دهید و به اسراف و عجله مال آن‌ها را حیف و میل نکنید؛ بدین اندیشه که مبادا کبیر شوند(و اموالشان را از شما بگیرند)(نساء/ ۶).</p>
<p>۱۴۸- والدین مسئول تربیت دینی فرزندان ۱۴۹- تولد کودک با فطرت توحیدی الهی ۱۵۰- والدین مسئول پرورش فطرت توحیدی فرزند</p>	<p>۳۶. بر اساس آیات و روایات اسلامی سرپرست خانواده اعم از پدر و مادر نسبت به تربیت دینی فرزندان و دیگر زیردستان خود مسئولیت سنگینی دارد. فطرت کودک فطرتی توحیدی و الهی است و پدر مادر موظف هستند زمینه رشد و شکوفایی این فطرت خدایی را فراهم سازند و نگذارند این ودیعه الهی دچار آفت‌زدگی شود. در راستای تحقق این هدف، والدین ضمن آگاهی از ضرورت تربیت دینی، اهمیت آن و ویژگی‌های فرزند در دوران کودکی؛ نیاز به شناسایی و بکارگیری روش‌های صحیح، کارآمد و مؤثر در حوزه تربیت دینی دارند(باغانی، ۱۳۹۱ش: ۱۴۲).</p>
<p>۱۵۱- عدم تبعیض والدین در تربیت فرزندان ۱۵۲- دختر یا پسر بودن به خواست خداوند</p>	<p>۳۷. فرزند هدیه الهی است: امام رضا(ع) می‌فرماید: «(شوری/ ۴۹- ۵۰) «به هر کس بخواهد فرزند دختر و به هر کس بخواهد فرزند پسر می‌دهد. یا آن‌ها را پسران و دخترانی توأم با یکدیگر می‌گرداند و هر که بخواهد، عقیم می‌کند».</p>

<p>۱۵۳- مؤلفه‌های مسئولیت‌گریزی در قرآن و روایات ۱۵۴- کفر و الحاد، خودمحموری، تعصب، جبرباوری، تعصب ۱۵۵- خودکم بینی، جبرباوری، توکل (وابستگی به دیگران)</p>	<p>۳۸. برخی زمینه‌های مسئولیت‌گریزی و بهانه‌های آن در قرآن و روایات را، کفر و الحاد، خودکم‌بینی، خودمحموری، تعصب، جبرباوری و توکل (وابستگی به دیگران) دانسته (دهمردی، ۱۳۹۶ش: ۵۶).</p>
<p>۱۵۶- موانع مسئولیت‌پذیری ۱۵۷- اختلاف، نزاع، انزوا و بی‌تفاوتی عاطفی ۱۵۸- فقر ۱۵۹- اعتیاد</p>	<p>۳۹. اختلاف، نزاع، انزوا و بی‌تفاوتی عاطفی در خانواده از بستر عوامل فرهنگی ایجاد می‌شوند. هرچند تأثیر عواملی چون فقر و اعتیاد در این مورد چشمگیر است، اما اثرگذاری آن‌ها همراه با زمینه‌های فرهنگی است. برخی از موانع مسئولیت‌پذیری است: (بهرامی، ۱۳۹۶ش: ۱۵۴).</p>
<p>۱۶۰- اعتدال در سوء ظن ۱۶۱- عدم سوء ظن به رحمت خدا ۱۶۲- بدبینی از موانع مسئولیت‌پذیری ۱۶۳- نامیعی از موانع مسئولیت‌پذیری ۱۶۴- سوء ظن بیجا مانع مسئولیت‌پذیری</p>	<p>۴۰. در سوره (یوسف/ ۸۷)؛ «چنین سوء ظنی کاملاً بیجا بوده و از گناهان بزرگ است؛ مؤمن با آن سعه رحمت و مغفرت الهی نباید مأیوس از رحمت و مغفرت و عفو الهی باشد و لو با گناه جن و انس باشد» (طیب، ۱۳۷۸ش: ۴۱۶-۴۱۷).</p>
<p>۱۶۳- همنشینی با بدان موجب سوء ظن به خوبان</p>	<p>۴۱. در حدیثی امام علی (ع) می‌فرماید: «همنشینی با بدان سبب بدگمانی به نیکان می‌شود» (مجلسی، ۱۴۰۴ق: ۱۹۷).</p>
<p>۱۶۴- اعتدال در سوء ظن ۱۶۵- اعتدال در خوش بینی ۱۶۶- سوء ظن به خود پسندیده است ۱۶۷- سوء ظن به خود از صفات متقین</p>	<p>۴۲. امام رضا (ع) فرمود: «هر کس از نفس خود راضی باشد افراد ناراضی از او زیاد خواهند شد» (همان: ۳۱۷). همچنان که سوء ظن به خویشان در صورت عدم افراط موجب تکامل آدمی است، ۴۳. امام علی (ع) می‌فرماید: «یکی از صفات متقین سوء ظن داشتن به خود است» (همان: ۳۱۷).</p>
<p>۱۶۸- نگرش جنسی محض مانع مسئولیت‌پذیری</p>	<p>۴۴. نگرش جنسی محض به نقش‌های مربوط به خانواده، مانع مشارکت‌پذیری بوده و بر خلاف سیره و سنت ائمه معصومین (ع) است (محمدی، ۱۳۹۶ش: ۴۳).</p>
<p>۱۶۹- اهداف تعلیم و تربیت اسلامی ۱۷۰- پرستش، تقوا،</p>	<p>۴۵. صاحب‌نظران تعلیم و تربیت دسته‌بندی‌های متفاوتی را در مورد اهداف تعلیم و تربیت در اسلام مطرح کرده‌اند. شریعت‌مداری (۱۳۸۹) مواردی چون پرستش خدا، تقوا، تعلیم حکمت، پرورش</p>

<p>۱۷۲- تعلیم حکمت، ۱۷۳- پرورش روح عدالت خواهی ۱۷۴- تکامل انسان ۱۷۵- برادری و همکاری ۱۷۶- دوستی با ملل دیگر ۱۷۷- پرورش نیروی تفکر ۱۷۸- پرورش روح اجتماعی ۱۷۹- پرورش شخصیت اخلاقی</p>	<p>روح عدالت خواهی، تکامل انسان، برادری و همکاری، دوستی با ملل دیگر، پرورش نیروی تفکر، پرورش روح اجتماعی و پرورش شخصیت اخلاقی را ذکر می کند.</p>
<p>۱۸۰- تعلیم و تربیت اسلامی دارای اهداف غایی ۱۸۱- اهداف غایی تربیت اسلامی ۱۸۲- هدایت و رشد ۱۸۳- طهارت و حیات طیبه ۱۸۴- تقوی ۱۸۵- قرب و رضوان ۱۸۶- عبادت و عبودیت ۱۸۷- عبودیت هدف غایی تعلیم و تربیت اسلامی ۱۸۸- هدف اعلا یقین شهودی</p>	<p>۴۶. اهداف غایی تربیت اسلامی هدایت و رشد، طهارت و حیات طیبه، تقوی، قرب و رضوان، عبادت و عبودیت است و عبودیت غایی ترین هدف تربیت اسلامی است. لذا سایر اهداف غایی مطرح شده تنها شئونی از همین هدف غایی (عبودیت) تلقی می شوند و با آن تنها اختلاف حیثی دارد و اگر عبودیت را از حیث رسیدن آدمی به مقصد، مورد نظر قرار دهیم، می توانیم آن را هدایت و رشد بنامیم (باقری، ۱۳۸۰ش: ۶۱).</p>
<p>۱۸۹- «فناء ذاتی و صفاتی» هدف نهایی تعلیم و تربیت</p>	<p>۴۷. امام خمینی (ره) بر پایه نگرش عارفانه خویش، هدف نهایی تعلیم و تربیت را فناء ذاتی و صفاتی دانسته است. فناء، یعنی از تاریکی ها، وابستگی ها، و دلبستگی های مادی رها شدن، از غیر خداوند دل کردن و به سوی او که کمال مطلق و جمیل علی الاطلاق است با توجه تام نمودن (بهشتی، ۱۳۸۶ش: ۶۲۱).</p>

<p>۱۸۹- تربیت دارای اهداف «اولیه و ثانویه» ۱۹۰- تربیت دارای اهداف «نهایی و متوسط» ۱۹۱- تربیت دارای اهداف «عالی و اعلا» ۱۹۲- «یقین شهودی» از اهداف تربیت ۱۹۳- «پرستش خدا» از اهداف تربیت ۱۹۴- «خودآگاهی» از اهداف تربیت ۱۹۵- دکارت: «کشف خویشتن» هدف تربیت ۱۹۶- جمس: «کشف خویشتن» هدف تربیت ۱۹۷- تکامل عقل و قلب هدف تربیت ۱۹۸- تکامل عقل و قلب با مجاهده با نفس ۱۹۹- عدالت اجتماعی از اهداف متوسط تربیت ۲۰۰- قسط و عدل از اهداف متوسط تربیت</p>	<p>۴۸. اسلام آیین توحید است، توحید در ذات، توحید در صفات، توحید در افعال، توحید در عبادت و اطاعت و توحید در «هدف» و برای انسان، چه در حرکت تکوینی و چه در حرکت تشریحی، هدف جز خدا نمی‌شناسد. همانگونه که قرآن تعلیم می‌دهد: بگو نماز من، پرستش من، زندگی من و مرگ من برای خدای آفریدگار جهانیان است: (انعام/ ۱۶۲). تعلیم و تربیت اسلامی نیز بر این محور دور می‌زند و دیگر اهداف وسیله‌ای هستند جهت نیل به کمال نهایی که همه کمالات دیگر را همراه دارد. بنابراین می‌توان تربیت را به اهداف اولیه و ثانویه، نهایی و متوسط، از نظر رتبه و جایگاه تقسیم کرد که این اهداف برای افراد مختلف بر حسب پایه فکری و علمی و عملی‌شان قابل دسترسی است.</p> <p>۴۹- با توجه به متون و منابع اسلامی، اهداف تربیت را می‌توان بدین گونه برشمرد: (ملکوتی فر ۱۳۸۸ش: ۴۵)</p> <p>الف) یقین شهودی: قرآن می‌فرماید: (انشقاق/ ۶): «ای انسان حقا که تو به سوی پروردگار خود به سختی در تلاشی و او را ملاقات خواهی کرد». و آیات دیگر قرآن تصریح شده: «ای نفس مطمئنه، خشنود و خداپسند به سوی پروردگارت بازگرد، و در میان بندگان من درآی، و در بهشت من داخل شو».</p> <p>ب) پرستش: همانگونه که قرآن به صراحت بیان می‌کند: «و جن و انس را نیافریدم جز برای آنکه مرا بپرستند».</p> <p>ج) خود آگاهی: در قرآن کریم است «آیا در نفوس خود نمی‌نگرید» و علی(ع) آن را معرفت نهایی نامیده «و نیز می‌فرماید: «با پشت پا زدن به نفس خود به خویشتن رو آور» (درایتی، ۱۳۶۶ش: ۲۳۲). گفتنی است که خودآگاهی یا کشف خویشتن را به عنوان هدف تربیت در گفته برخی فلاسفه و پاره‌ای مکاتب غربی نیز می‌توان یافت. دکارت می‌گوید: «خود را فتح کن نه دنیا را» (تاریخ فلسفه‌های تربیتی، ج ۱: ۱۴). ویلیام جمس: توجه به «خود گسترده‌تر» را هدف تربیت لحاظ می‌کند. ژان شاتو می‌گوید: «تعلیم و تربیت، فتح وجود خویشتن به کمک ادب و نزاکت به معنای وسیع آن است» (ژان شاتو، ۱۳۹۵ش: ۳۳۹).</p> <p>د) تکامل عقل و قلب: پرورش عقل و قلب را سایر مکاتب تربیتی نیز</p>
---	--

	<p>عنوان کرده‌اند، اما با مفهومی که در نظام تربیتی اسلام لحاظ می‌شود از حوزه تربیت غیر دینی خارج است و طریق دسترسی به آن تقوا، مجاهده، تصفیه نفس و پالایش روح است. قرآن ثمره مجاهده با نفس (عنکبوت / ۶۹) «و کسانی که در راه ما کوشیده‌اند به یقین راه‌های خود را بر آنان می‌نماییم و در حقیقت خدا با نیکوکاران است».</p> <p>ه) عدل و قسط: از برخی آیات برمی‌آید که عدالت و قسط هدف بعثت انبیاء یعنی مربیان بشر بوده است و خداوند پیامبران را فرستاد تا با آیات و بینات و کتاب و قانون مردم را به قسط و عدل فردی و اجتماعی رهنمون گردند: (حدید/ ۲۵). برخی تصور کرده‌اند که هدف نهایی شرایع و تربیت‌های دینی تنها عدالت اجتماعی است و بقیه مقدمه است. اما با توجه به مقوله‌های ذکر شده قبلی می‌توان گفت قسط و عدل از اهداف متوسط است (ملکوتی‌فر، ۱۳۸۸ش: ۱۲۳).</p>
<p>۲۰۱- تربیت دارای «اهداف نهایی» و «اهداف واسطه‌ای»</p> <p>۲۰۲- رابطه طولی اهداف نهایی و اهداف واسطه‌ای</p>	<p>۵۰. اهداف تعلیم و تربیت اسلامی به دو دسته کلی قابل انقسام‌اند: اهداف نهایی و اهداف واسطه‌ای. اهداف نهایی، نهایی‌ترین مقاصدی هستند که انسان‌ها باید به آن‌ها برسند، و اهداف واسطه‌ای، گام‌هایی در راه رسیدن به آن اهداف نهایی محسوب می‌گردند. در واقع می‌توان گفت رابطه هدف نهایی با سایر اهداف رابطه‌ای طولی است. بر اساس هدایت ذات اقدس اله، انسان می‌تواند در فضای باز و مطلق سفر کند ولی اولین و آخرین شرطش، پوشیدن جامه بندگی است (جوادی آملی، ۱۳۸۷ش: ۲۱۵).</p>

جمع بندی پژوهش

در این قسمت نگارنده بعد از بررسی مبانی قرآنی استخراج شده، مفاهیم هم دسته را در یک گروه قرار داده و مفهوم کلیدی آن را استنباط نموده است که در جدول زیر به طور دقیق نمایش داده شده است.

ردیف	کد مفاهیم هم دسته	مقوله جایگزین شده
۱	۱-۲-۳-۴-۱۲-۳۸-۳۹-۱۰۱-۱۰۲-۱۰۳-۱۰۴-۱۰۵-۱۰۶-۱۰۷-۱۰۸-۱۰۹-۱۱۰-۱۱۱-۱۱۲-۱۲۶	«دوسویه بودن» مسئولیت‌پذیری والدین و فرزندان
۲	۱۵۱-۱۵۲-۱۵۳-۱۵۴-۱۵۵-۱۵۶-۱۶۰-۱۶۱-۱۶۲-۱۶۸	رفع «موانع مسئولیت‌پذیری»
۳	۸۱-۹۶-۹۷-۹۸-۹۹-۱۰۰-۱۰۳-۱۰۴-۱۰۵-۱۰۶-۱۰۷-۱۰۸-۱۰۹-۱۱۰-۱۱۱-۱۱۲-۱۱۳-۱۱۴-۱۱۵-۱۱۶-۱۱۷-۱۱۸-۱۱۹-۱۲۰-۱۲۱-۱۲۲-۱۲۳-۱۲۴-۱۲۵-۱۳۰-۱۳۱-۱۳۲-۱۳۳-۱۳۴-۱۳۵-۱۳۶-۱۳۷-۱۳۸-۱۳۹-۱۴۰-۱۴۱-۱۴۲-۱۴۳-۱۴۴-۱۴۵-۱۴۶-۱۴۷-۱۴۸-۱۴۹-۱۵۰-۱۵۱-۱۵۲-۱۵۳-۱۵۴-۱۵۵-۱۵۶-۱۵۷-۱۵۸-۱۵۹-۱۶۰-۱۶۱-۱۶۲-۱۶۳-۱۶۴-۱۶۵-۱۶۶-۱۶۷-۱۶۸-۱۶۹-۱۷۰-۱۷۱-۱۷۲-۱۷۳-۱۷۴-۱۷۵-۱۷۶-۱۷۷-۱۷۸-۱۷۹-۱۸۰-۱۸۱-۱۸۲-۱۸۳-۱۸۴-۱۸۵-۱۸۶-۱۸۷-۱۸۸-۱۸۹-۱۹۰-۱۹۱-۱۹۲-۱۹۳-۱۹۴-۱۹۵-۱۹۶-۱۹۷-۱۹۸-۱۹۹-۲۰۰-۲۰۱-۲۰۲-۲۰۳	«انصاف و اعتدال» در مسئولیت‌پذیری
۴	۱۳۰-۱۳۱-۱۳۲-۱۳۳-۱۳۴-۱۳۵	مسئولیت‌پذیری نسبت به «انفاق حلال»
۵	۵-۶-۷-۸-۹-۱۰-۱۱-۱۲-۱۳-۱۴-۱۵-۱۶-۱۷-۱۸-۱۹-۲۰-۲۱-۲۲-۲۳-۲۴-۲۵-۲۶-۲۷-۲۸-۲۹-۳۰-۳۱-۳۲-۳۳-۳۴-۳۵-۳۶-۳۷-۳۸-۳۹-۴۰-۴۱-۴۲-۴۳-۴۴-۴۵-۴۶-۴۷-۴۸-۴۹-۵۰-۵۱-۵۲-۵۳-۵۴-۵۵-۵۶-۵۷-۵۸-۵۹-۶۰-۶۱-۶۲-۶۳-۶۴-۶۵-۶۶-۶۷-۶۸-۶۹-۷۰-۷۱-۷۲-۷۳-۷۴-۷۵-۷۶-۷۷-۷۸-۷۹-۸۰-۸۱-۸۲-۸۳-۸۴-۸۵-۸۶-۸۷-۸۸-۸۹-۹۰-۹۱-۹۲-۹۳-۹۴-۹۵-۹۶-۹۷-۹۸-۹۹-۱۰۰-۱۰۱-۱۰۲-۱۰۳-۱۰۴-۱۰۵-۱۰۶-۱۰۷-۱۰۸-۱۰۹-۱۱۰-۱۱۱-۱۱۲-۱۱۳-۱۱۴-۱۱۵-۱۱۶-۱۱۷-۱۱۸-۱۱۹-۱۲۰-۱۲۱-۱۲۲-۱۲۳-۱۲۴	مسئولیت‌پذیری نسبت به تربیت «جسمی، روحی» فرزندان
۶	۱۸۰-۱۸۱-۱۸۲-۱۸۳-۱۸۴-۱۸۵-۱۸۶-۱۸۷-۱۸۸-۱۸۹-۱۹۰-۱۹۱-۱۹۲-۱۹۳-۱۹۴-۱۹۵-۱۹۶-۱۹۷-۱۹۸-۱۹۹-۲۰۰-۲۰۱-۲۰۲-۲۰۳	مسئولیت‌پذیری والدین در شناخت اهداف تربیت اسلامی
۷	۲۱-۲۲-۲۳-۲۴-۲۵-۲۶-۲۷-۲۸-۲۹-۳۰-۳۱-۳۲-۳۳-۳۴-۳۵-۳۶-۳۷-۳۸-۳۹-۴۰-۴۱-۴۲-۴۳-۴۴-۴۵-۴۶-۴۷-۴۸-۴۹-۵۰-۵۱-۵۲-۵۳-۵۴-۵۵-۵۶-۵۷-۵۸-۵۹-۶۰-۶۱-۶۲-۶۳-۶۴-۶۵-۶۶-۶۷-۶۸-۶۹-۷۰-۷۱-۷۲-۷۳-۷۴-۷۵-۷۶-۷۷-۷۸-۷۹-۸۰-۸۱-۸۲-۸۳-۸۴-۸۵-۸۶-۸۷-۸۸-۸۹-۹۰-۹۱-۹۲-۹۳-۹۴-۹۵-۹۶-۹۷-۹۸-۹۹-۱۰۰	مسئولیت‌پذیری والدین در شناخت و عمل به شیوه‌های تربیت اسلامی

نتیجه بحث

اسلام، مسئولیت‌پذیری در خانواده و متعاقب آن مسئولیت‌پذیری تربیتی والدین(که تعهد رعایت حقوق دیگران و بالاتر از آن، ایثار، احسان و... در آن نهفته است) را در تعلیم و تربیت لازم دانسته و نه تنها، آموزش حقوق و مطالبه آن را کافی نمی‌داند بلکه آموزش اخلاق و رعایت اصول اخلاقی مسئولیت‌پذیری اسلامی را لازم و ضروری می‌داند. جزئیات آثار تربیتی انفاق حلال و نتایج سوء لقمه شبهه ناک و حرام(قبل و بعد از تولد)

مشخص شده که بهترین مصادیق (قوامیت، انفاق حلال و حضانت)، اعتدال، انصاف و احسان به مصلحت انسانیت اعلام شده و راه‌های «تزکیه» پاکی روح و اموال را هم مشخص و نیز اهداف تربیتی «معروف» را عبادت و عبودیت، پرستش خدا، طهارت، حیات طیبه، تقوا، مقام خلیفه الهی، خودآگاهی، تکامل عقل و قلب، غناء ذاتی و صفاتی، عدالت اجتماعی، قسط و عدل و اهداف اعلای تربیت را قرب و رضوان، یقین شهودی و متخلق به صفات الهی «دانسته روش‌های تربیتی «معروف» اسلامی، جدل احسن، گردش علمی، تشویق، تنبیه، کنایه گویی، تشبیه، تمثیل، قصه گویی، نقل داستان، حکمت آموزی، تفکر خلاق، تذکر و یادآوری (سخنرانی) نوشتن، آزمایش و امتحان و... و مؤثرترین روش (برای رسیدن به آرامش و هدف نهایی) «روش الگویی» (أسوه معروف بودن) معرفی شده که والدین باید در آشنایی با اصول مسئولیت‌پذیری (شناخت فرزندان، پرورش قوای ذهنی فرزندان، توجه به عزت نفس، تقوای الهی، تقویت اعتماد به نفس، شناخت ارزش‌های حاکم در جامعه یا عرف پسندیده، نظم و انضباط) و نیز رفع موانع مسئولیت‌پذیری (ابهام نقش‌ها، بدبینی و بی‌اعتمادی، تک بعدی نگاه نکردن به نقش‌های اعضاء خانواده) و دوری از زمینه‌های مسئولیت‌گریزی (اعم از کفر و الحاد، خودکم‌بینی، خودمحوری، تعصب، جبر باوری و توکل یا وابسته به دیگران) و... همت نمایند و به طور کلی ضروری‌ترین مؤلفه تربیتی مسئولیت‌پذیری تربیتی والدین در مقابل فرزندان در خانواده «شناخت و عمل به معروف» است که خانواده به آرامش و جوامع به مقصد می‌رسند در غیر این صورت خانواده و جوامع نه تنها به هدف تربیتی «قرب و رضوان الهی یا یقین شهودی و متخلق به صفات الهی» نمی‌رسند، بلکه دچار اختلافات و سقوط می‌شوند.

کتابنامه

نهج البلاغه.

- ابن اثیر. ۱۳۹۹ق، **النهاية في غريب الحديث**، جلد ۱، بیروت: مكتبة العالميه.
- ابن منظور، محمد بن مكرم. ۱۴۱۶ق، **لسان العرب**، بیروت: انتشارات دار الفكر.
- اصفهانى، راغب. ۱۴۰۱ق، **معجم مفردات الفاظ القرآن**، تحقیق ندیم مرعشی، بی جا: المكتبة المرتضوية.
- آمدی، عبد الواحد بن محمد. ۱۳۶۶ش، **تصنيف غرر الحكم ودرر الكلم**، محقق: مصطفى درایتی، چاپ دوم، قم: انتشارات التابع اسلامی.
- پاک نژاد، رضا. ۱۳۸۸ش، **اولین دانشگاه و آخرین پیامبر**، یزد: انتشارات بنیاد فرهنگی شهید پاک نژاد.
- جوادی آملی، عبدالله. ۱۳۷۶ش، **تفسیر موضوعی قرآن کریم**، قم: انتشارات اسراء.
- جوادی آملی، عبدالله. ۱۳۹۴ش، **خانواده متعادل و حقوق آن**، قم: انتشارات اسراء.
- حر عاملی، محمد بن الحسن. ۱۳۸۷ش، **وسائل الشیعه**، جلد ۱۲، چاپ دوم، تهران: انتشارات اسلامیة.
- خوبی، ابوالقاسم. ۱۳۷۱ش، **البيان في تفسير القرآن**، جلد ۱۷، چاپ بیست و چهارم، بیروت: انتشارات دار العالمیه.
- شاتو، ژان. ۱۳۹۵ش، **مربیان بزرگ**، تهران: انتشارات دانشگاه تهران.
- شریف الرضی، محمد بن حسین. ۱۳۶۸ش، **تفسیر نهج البلاغه**، قم: انتشارات آیت الله العظمی مرعشی نجفی.
- شیخ صدوق. ۱۳۹۱ش، **ثواب العمال و عقاب الأعمال**، ترجمه صادق حسین زاده، تهران: انتشارات پورصائب.
- صفایی مقدم، مسعود. ۱۳۸۸ش، **مبانی تربیت از نگاه امام سجاد(ع)**، چاپ دوم، قم: انتشارات رسش. علامه مجلسی. ۱۴۰۴ق، **بحار الأنوار**، جلد های ۷۱، ۷۵، ۷۰، ۱۰۰، ۱۰۳، ۷۴، بیروت: مؤسسة الطبع والنشر.
- غفاری، هادی. ۱۳۸۶ش، **تقویت نظام خانواده و آسیب شناسی آن**، جلد ۱ و ۲، قم: مؤسسه آموزشی و پژوهشی امام خمینی(ره).
- فخر رازی، محمد بن عمر. ۱۴۱۱ق، **تفسیر الکبیر**، چاپ ۲۳، بیروت: انتشارات دار الحیاء.
- کلینی، محمد بن یعقوب. ۱۴۰۷ق، **اصول کافی**، تهران: انتشارات دار الإسلامیه.
- محقق حلی. ۱۴۱۹ش، **شرايع الاسلام**، جلد دوم، تهران: انتشارات دانشگاه تهران.
- محمدی ری شهری، محمد. ۱۳۸۴ش، **میزان الحکمه**، جلد ۷، بیروت: انتشارات دار الحدیث.

مطهری، مرتضی. ۱۳۵۷ش، **حقوق خانواده در اسلام**، تهران: انتشارات صدرا.
مظاهری، حسین. ۱۳۹۰ش، **مشق اخلاق**، اصفهان: مؤسسه فرهنگی مطالعاتی الزهرا.
مکارم شیرازی، ناصر و دیگران. ۱۳۸۵ش، **تفسیر نمونه**، جلد ۷، ۱۷، ۱۸ و ۲۵، تهران: دارالکتب
الإسلامیّه.

ملکوتی فر، ولی الله. ۱۳۸۸ش، **تربیت در نهج البلاغه**، چاپ دوم، تهران: انتشارات امید مهر.
الواسطی، علی بن محمد الیشی. ۱۴۱۴ق، **عیون الحکم والمواعظ**، تهران: انتشارات اسلامی.

کتاب انگلیسی

Berkowitz, L. (1968), "Responsibility, reciprocity and social distance in help-giving: an experimental investigation of English social class differences", *Journal of experimental social psychology*, 4: (46-63)

David G. Atfield (1978) *Motivation in Moral Education: the Case for Virtue*, *Journal of Moral Education*, 7:3, 158-165

Dewey, J. (1916). *Democracy and education: An introduction to the philosophy of education*. New York: MacMillan.

Snook. A. (1924). *Indoctrination and Education*. London and Boston: Routledge and Kegan Paul.

Maliki, A. E., E. S. Asain & J. Kebbi (2010), "Background variables, social responsibility and academic achievement among secondary school students in Bayelsa state of Nigeria", *Study home comm Sci*, 4(1): 27-32.

مقالات

باقری، خسرو. ۱۳۷۶ش، «ماهیت و قلمرو تعلیم و تربیت اسلامی»، فصلنامه روش شناسی علوم انسانی، شماره ۸۹، صص ۲۳-۳۳.

بهشتی، محمد. ۱۳۸۰ش، **اهداف تعلیم و تربیت از دیدگاه امام خمینی(ره)**؛ کاوشی در رهنمودهای تربیتی امام خمینی(ره)، شماره ۹۷، صص ۴۶-۴۲.

جوادی آملی، عبدالله. ۱۳۹۶ش، «**اخلاق در نظر و عمل**»، حکمت معاصر، شماره ۱، صص ۲۵-۵۱.

عظیمی گرگانی، هادی. ۱۳۹۱ش، «**معناشناسی تنقیح مناظ مقارنه با مفاهیم مشابه و روش شناسی آن**»، فصلنامه مطالعات اسلامی، شماره ۹۰، صص ۱۲۷-۱۵۳.

